

Б.З.Авад¹, Қ.С.Ержан², Н.С.Анарбаев²

¹*Египет әл-Азхар университеті;*

²*Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы
(E-mail: ansarjan@mail.ru)*

Әбул Қасым әл-Фарибидың (Фариаби) шығармасындағы жүрек түсінігі

Мақалада қан мен жанды, иман мен ақылды тоғыстыратын, ақылдың қателігін дұрыстайтын жүрек хақында кеңінен қарастырылды. Жаратушының бар екенін түсіну — ақылдың міндеті, алайда оны қабылдау-қабылдамау — жүректің міндеті. Имандылық та, күпірлік те жүректен орын алмақ. Жүрек — рухани сырлардың қайнар көзі. Жүрек ақылдың шеңберінен асып, метафизикалық әлемге бойлайтын адам бойындағы ерекше қасиет. Авторлар жүректің танымы, түрлері, сипаттары мен атаулары және ислам ғұламаларының жүрек туралы көзқарастарын зерттеді. Адам баласы кеудесіндегі азғындық сезімдерден арылып, мақаламызда қарастыратын кемел сипаттарға ие болып, жаратылысына сай ғұмыр кешуі үшін жүректі таза қалпында сақтап оған ерекше мән беру керек. Себебі адамды адам қалпында сақтайтын — жүрек. Ислам дүниетанымында жүректің ақылдан үстемдігі, оның рухпен байланысы баяндалды. Сондай-ақ Әбул Қасым Махмұд ибн Ахмед Имад ад-дин әл-Фарибидың (әл-Фариаби) «Халисат ал-хақайк» трактатындағы жүрек түсінігі негізге алынды.

Кілт сөздер: қалб, ақыл, рух, нәпсі, тасаууф, жүрек, материалдық, рухани болмыс.

«Жүрек» сөзін тілдік тұрғыдан қарастыратын болсақ, ол араб тіліндегі «қалб» сөзінің «қ-л-б» түбірінен тарайды. Яғни *қалб* сөздікте — «аудару», «айналдыру», «ақтару», «теріс аудару» және «ауыстыру» деген мағыналарды білдіреді [1; 724].

Кейбір дереккөздерінде *жүрек* сөзі «бір нәрсенің ішін ақтару, астан-кестенің шығару, теріс аудару, бір нәрсені екінші нәрсемен ауыстыру» деген мағыналарда қолданылады.

Құран Кәрімде «қ-л-б» түбірінен тараған кейбір туынды сөздер кездеседі. Олар былай деп келеді: «Олар жүректер күйден күйге еніп, астан-кестен болатын және көздер шарасынан шығатын ауыр күннен қорқады» [2; 24/37-аят];

«Өздеріне һәм өзгелерге зұлымдық қылғандар болса, өздерінің ақырының не боларын, әрі қандай төңкерісті бастан кешіретіндіктерін әлі-ақ біледі» [2; 26/227-аят];

«Жүректері мен көздерін теріс бағытқа бұрып жібереміз» [2; 6/110-аят].

Жалпы жүрекке мұндай атаулардың берілу себебі, оның үнемі құбылмалы, айналмалы және дененің материалдық һәм рухани болмыстың өзгін құрағандықтан, осылай аталса керек.

Расында, жүрек өте әлсіз, әрі өте құбылмалы. Бұл шындықты Мұхаммед пайғамбардың «Адамның жүрегі бейне бір шөлде жатқан құстың қауырсыны сияқты, жел оны кейде былай, кейде былай аударып тұрады», — деген хадисінен де кездестіреміз.

Тіл мамандары сопылық әдебиетінде кездесетін «жүрек» сөзін адам яки жануарлардың ағзасындағы қан айналу жүйесінің орталық органын яки қанды артерия жүйесіне айдайтын және оның тамырға қайтып оралуын қамтамасыз ететін медицина саласының зерттеу объектісі ретінде қарастырған.

Тасаууф тарихында бірнеше сопылар жүректі «рух» десе, Аристотель секілді философтар жүректі «нафсу-л натиқа» деп түсіндірді [3; 228]. Философтардың қолданған бұл ұғымы Құран Кәрімде «нафсу-л мутмайнна», «руху-л амир» деп келеді. Ал сопылар бұны «жүрек» деп түсіндіреді. Абу Хамид Ғазали: «Жүрек — рухани, көзге көрінбейтін, Алланың ерекше жаратқан жауһары...», — деп жүректің рухани жағын мегзеді [4; 3]. Тағы бір сөзінде: «Жүрек ол — Адамның барлық ағзаларын басқарушы рух» деп түсіндірді [5; 77]. Орта ғасырлық ғалым Әбул Қасым: «Кейбір ғалымдар бұл жүректі рухқа, енді бірі ақылға теңеді. Асылында, ол білетін, түсінетін нәзік болмыс. Ғалымдар оны түсіндіруден әлсіз» деп жүректің нәзік жаратылыс екенін тілге тиек етті.

Олай болса «жүрек» ұғымы екі нәрсеге айтылады. Бірі қан тамырлары арқылы адам ағзасындағы органдар мен тіндерге оттегі, қоректік заттарды жеткізу және олардан қажетсіз заттарды (көмірқышқылын, ақуыз қалдықтарын, т.б.) шығару қызметін атқаратын адамның кеуде қуысының сол жағына таман орналасқан бұлшықетті мүше, екіншісі барлық сезімдер мен рухани өмірдің мекені, ойланудың қайнар көзі саналған адам бойындағы рухани жүрек. Осы екі ұғым бір-бірімен тығыз байланысты. Абу Хамид Ғазали бұл жайында былай дейді: «Рухани жүректің материалды жүрекпен

байланысы бар. Алайда мұны түсіну көптеген адамдарды таңырқатты. Бұл байланыс арадың (атрибуттың) денемен, сипаттың сипатталушымен немесе бір жерде отырған адамның сол отырған мекенімен байланысы секілді ме? Жоқ әлде жолаушының кемемен немесе кеме жүргізушісінің кемемен байланысы секілді ме? Көпшілік мұның жауабын таба алмай қиналған. Бұл байланысты таба алмауының екі себебі бар. Біріншісі, мұны түсіндіру мукашафа іліміне қатысты болғандығынан. Екіншісі: бұның ақиқатын түсіндіру, рухтың ақиқатын түсіндіруді қажет етеді. Алайда Пайғамбар (с.а.с.) рух жайлы сөз қозғамағандықтан, басқалардың бұл жайында сөз айтуға құқылары жоқ» [4; 9], яғни, Абу Хамид Ғазали де екі жүректің бір-бірімен байланысы бар. Алайда оны түсінуге қарағанда түсіндіру қиын екенін айтады. Ал Әбул Қасым рухани жүректі материалдық жүректен бөлек қарастырып, тек екеуінің орналасуы жағынан бір екенін айтады. Екі жүрек бір заттың екі беті іспетті, бірінсіз бірі болмайды. Яғни жүрек рухани және материалдық болғанымен екеуі бір-бірімен өте тығыз байланысты [6].

Негізінде кеудедегі жүректің адам тәні үшін аса маңызды болғаны секілді, рухани жүректің де адам рухы үшін өте маңызды. Себебі кеудедегі жүректің нашарлауы, тәннің нашарлауына, рухани жүректің бұзылуы рухтың әлсіреуіне алып келіп соғады. Сондықтан екі жүректің міндеті бірдей десек, қателескен болмаймыз. Қызыл еттен жаралған жүрек — адам тәнінің орталығы. Рухани жүрек — адам рухының көзі іспетті. Еттен жаралған жүрек адам денесінің қан айналымын, тынысын реттесе, рухани жүрек адам бойына нұр, даналық беру арқылы рухты азықтандырады. Еттен жаралған жүрек жараланса, ауырып сыздайды, жара асқынса, өледі. Рухани жүректі нәпсі қалаулары (шәһуат, дүниеқұмарлық) науқастандырады, бұл науқас та шектен шықса, рухани жүрек те өледі [7; 46, 47]. Әбул Қасым «өлі жүрек» деп осы рухани жүректі айтқан.

Мысалы, Әбул Қасым «жүрек» тықырыбында Лұқман Хақимнің: «Жүрек төрт нәрседен өледі. Бос сөзден, надандармен жүріп-тұрудан, көп күлкіден, күмәнді нәрселерді жеуден» десе, енді бір жерінде Хақим Асаннның: «Өлі жүректің үш белгісі бар: Біріншісі: қандай да бір игі іс істесе одан ләззат алмайды. Екіншісі: қандай да бір күнә жасаса, қорқыныш сезінбейді. Үшіншісі: қандай да бір оқиға көре қалса, одан сабақ алмайды» — деген сөзін келтірген. Егер рухани жүрек өлер болса, онда материалдық жүректің онсыз босқа ғұмыр кешкені. Кейінгі өмірдің жалпы адамзат үшін де, ақыреті үшін де еш пайдасы жоқ. Әрі мұндай өмірдің жануар өмірінен еш айырмашылығы жоқ деген сөз. Әбул Қасым бұл жайында ғалымдардың мынадай сөзін келтірген: «Адамдар жүрегіне қарай үшке бөлінеді. Біріншісі жануарлар секілді. Құранда ол «Олардың түсінбейтін жүректері бар» [2; 7/179–аят] деп келеді. Екіншісі тәндері адамдікі, рухтары шайтани болғандар. Үшіншісі (қияметте) еш көлеңке жоқ кезде Алланың көлеңкесінде тұрғандар» деп өлі жүректі адамдарды хайуанға немесе ішкі жан дүниелері шайтани істерге бейімделгендіктен, шайтани рухқа теңеген. Ал үшінші Алланың разылығына, мейіріміне лайықты болғандар деп рухани жүректері тірі жандарды сипаттаған. Олай болса, Әбул Қасым рухани жүрегі тірі болғанды адам санатына қосса, рухани жүрегі өлгендерді адам деңгейінен төмендеткен. Бұл жайлы Ғазали: «Тәндегі жүрек дәрігерлерге қатысты. Ондай жүрек адамдарда болғаны секілді жануарларда да, тіпті өлілерде де бар. Бір еттің бөлшегі болып саналған бұл жүрек біз үшін аса маңызды емес», — деген [4; 9]. Олай болса, адам баласын хайуани және шайтани істерден жоғарылатып, кемел адамдық деңгейге, тіпті періштелік деңгейге — рухани жүрек жетелейді екен. Сондықтан Құран Кәрімде жүрек 132 мәрте түрлі формада кездеседі [7; 28]. Мұның барлығы Ұлы Жаратушының жүрекке ерекше назар салғандығын көрсетсе керек.

Жүрек атаулары

Рухани жүректің өзге де атаулары бар. Араб тілінде «жүрек» сөзіне балама ретінде «бір нәрсенің ортасы, мәйегі» [8; 681] деген мағынаны білдіретін «фуад» сөзі қолданылса, кейде «көкірек, кеуде» мағынасындағы «садр» сөзі қолданылады. Сол секілді жүректің сезімдік жағын, яғни «махаббат, ғашықтық» мағынасын, білдіретін «шиғаф» сөзі және жүректегі сезімнің өзгеріп, ауысуына байланысты «ауысу» мағынасындағы «қалб» сөзі қолданылады. Бұл атаулар мен олардың мағыналары жайында Әбул Қасым «Халисату ал-хақайқ» атты еңбегінде: «*Мүміннің сыр сақтау жадысы төртеу. Олар: садр, шагаф, Фуад және қалб*» [6; 270] деген. Аталмыш ұғымдар Құран Кәрімде де кездеседі, олар:

«*Садр*» — ашу мекені, Құранда «Көкірек сарайын исламға айқара ашқан» [2; 39/22-аят] деп келеді.

«*Шиғаф*» махаббат, ғашықтық мекені, Құранда «Шын ғашық болып қалыпты» [2; 12/30-аят], — деп келеді. «*Шиғаф*» деп махаббаттың жүрек түбіне жетуіне айтылады.

«Фуад» — көру мекені, Құранда «Оның жүрегі (көргенін) жалғанға шығармады» [2; 53/11-аят] дегенде «фуад» атауы қолданылған.

«Қалб» безендіру, ұнамды ету мекені Құранда «Алайда Алла сендерге иманды сүйгізіп, оны жүректерінде безендірді» [7; 49/7-аят] дегенде «қалб» сөзі қолданылғанын көреміз [3; 270].

Әрбір атауға ерекше тоқталып өтер болсақ, «садр» қазақ тілінде «кеуде» деп аударылады. Құранда жекеше және көпше түрде қырықтан астам жерде кездесетін «садр» сөзі бір нәрсенің ең алды, ең жоғарғы жақ және кеуде деген мағыналарда қолданылған. Адамның көңілсіздікке ұшырауы, рухының тарылуы немесе көңілі көтеріліп қуануы, ашылуы жүректе (қалбта) емес, осы көкіректе болады. Қысылу, көңілсіздікке ұшырау көкіректе болатындығы жайлы Құранда жиі кездеседі [қараңыз: «Хижр» сүресі, 97-аят]. Оның басты себебі де имансыздық. Сондықтан Әбул Қасым «көкірек» сөзін көбіне исламды қабылдау мен күпірлікті таңдау мәселесінде жиі қолданған. Күпірліктің қараңғылық, ал иманның нұр екенін айта отырып, Құрандағы: «Кімде кім көкірек сарайын исламға айқара ашса, ол Алланың нұрына бөленгені», деген «Зүмәр» сүресінің 22-аятын мысал еткен. Демек, көкірек иманға, исламға ашылса, Алланың нұры орнықса, рахатқа, қуанышқа бөленеді. Күпірлікке ашылса, тарлық пен қиыншылықта болады. Бұл жайында Құранда былай делінген: «Алла кімді тура жолға салғысы келсе, оның көкірегін исламға айқара ашады. Ал кімді адастырғысы келсе, оның көкірегін бейне бір көкке көтеріліп бара жатқанай қысып, көңілін тым тар етіп, құлазытып қояды» [2; 6/125-аят] деген. Бұл аяттың соңында Алла Тағала имансыз, адасқан адамның көңілі тарылып мұң басатынын айтса, иман көкірекке кендік, тыныштық, рахат әкеледі деген.

Хаким Тирмизи «садр» — жүректің сырты, тіпті жүректің бастауы. Әрі ол уәсуәсә, тәкаппарлық, кек, ыза және шәһәуи сезімдердің орталығы. Кейде кеңейіп, кейде тарылатын, иман нұры мен ілім сақталатын мекен деп түсіндіреді [9; 35, 36].

Расында да ыза, кек, жаман ой, қызғаныш секілді жаман сезімдердің мекені ол — кеуде. Құранда: «Адамдардың көкірегіне уәсуәсә салатын» [2; 114/5-аят] шайтанның жаман ой салатын мекенін кеуде деп көрсеткен. Әбул Қасым осы кеудеге орныққан жаман сезімдерден арылған адам ғана өзгелерге жақсылық жасай алатынын алға тартып, Махфуз ибн Махмудтың: «Адамдарға ең көп жақсылық жасайтын адам ол көкірегі таза, барша жамандықтан ада болған адам» деген сөзін дәлел келтіреді. Жақсылықты жақсы көру және оны жасау осы көкіректегі жаман пиғылдардан (ыза, кек, қызғаныш) арылу иман арқылы болмақ.

«Шиғаф» деп жүректің сыртқы қабатына айтылады. Әбул Қасым бұл сөзді «махаббаттың жүрек түбіне жетуі» деп түсіндіреді. Яғни, бұл жерде шиғаф деп жүректегі Аллаға деген махаббат, ғашықтық сезімдерін меңзеп отыр. Осылайша жүректегі Аллаға деген махаббат жайлы бірқатар ғалымдардың сөздерін келтіреді. Мысалы, тасаууф ғалымдары: «*Махаббат ол — жүректің Алланы қалауы және Алланың құзырындағыны қалауы*», — десе, Лұқман Хахим: «*Махаббат ол — жақсы көрген ұлы зат үшін өмірін құрбан ету*», — деген. Енді бір ғалымдар: «*Алла, сүйген құлдарының жүректеріне махаббат қояды. Ол махаббат жүректеріндегі барлық жаман ойлар мен пасық ниеттерді жоқ етеді*», — дейді. Әбул Қасымның бұл мысалдарынан жүрек — махаббат, ғашықтық мекені. Осы махаббат пен ғашықтық Аллаға бағытталғанда ғана жүрек нұрланып, рахатқа бөленетінін түсінеміз.

«Фуад» сөзін Әбул Қасым: «Фуад» сөзі «файда» (ауд.: пайда) сөзінен алынған», — дейді. Ал Хаким Тирмизи (қ.б 320 h): «Фуад ол «файда» сөзінен өрбіген. Өйткені пенде Алланы көру арқылы Аллаға деген махаббаты пайда болады. Сонымен қатар фуадымен (жүрегімен) Алланы көруден ләззат алады. Пенде үшін осы ең үлкен пайда» [9; 54], — дейді. Сондықтан Әбул Қасым фуадты адамның көру, тамашалау мекені ретінде түсіндіреді. Жоғарыда Әбул Қасым Құранның: «Оның жүрегі (көргенін) жалғанға шығармады» деген аятындағы фуадпен (жүрекпен) көру деп айтты. Алайда әрбір фуад Алланы көре алмайды. Өйткені осы дүниеде Алланы көзбен немесе жүрекпен көру мүмкін еместігі жайлы сопылар тарапынан бір ауыздан келісім бар [10; 74]. Жалпы сопылықта Алланы көруге «руйят», «мушаһада» сөздерін қолданады. Бұл жердегі айтылып отырған көру фаудтың өзімен емес ондағы иман нұрымен, «айнал иақин» деңгейімен көруді меңзеп отыр. Өйткені Әбул Қасым «мушаһада» (тамашалау) тақырыбында мына әңгімемен түсіндірген: «Күндердің күнінде біреу Алиден (р.а.): «Сен көргеніңе құлшылық етесің бе жоқ көрмегеніңе ме?» — деп сұрайды. Сонда Али (р.а.): «Мен көргеніме құлшылық етемін, бірақ көзбен емес жүректегі иман қуатымен» деп жауап береді. Осы тақырыпта Лұқман Хахим: «Мушаһада дегеніміз — жүректегі иақин көзімен мақсат етілгенді көру» деген. Бұл жерде де иманның дәрежесі «айнал иақин» арқылы

Алланы көруге болатынын айтып отыр. Әбу Сирож Туси «Жүрекпен көремін деп, шектен шыққандар» деген тақырыбында да: «Фуадпен көру — иманмен», яғни иақин ақиқатымен болатынын айтады. Пайғамбарымыз (с.а.с.): «Алланы көріп тұрғандай құлшылық жаса. Сен оны көрмесең де, Ол сені көріп тұр», — деп иманын арттырып, иақин дәрежесіне жетуге шақырған [1; 446–464].

Олай болса пенде Алланы жүрегіндегі иман қуатымен «айнал иақин» дәрежесімен көргендей кәміл иманға қол жеткізеді. Әбул Қасым бұл мәселені өзінің «жүрек» деп аталатын бабында:

Арифтердің (ақиқатты таныған сопылар) жүректерінде көздер бар,

Олар өзгелердің көре алмағандарын көре алады, —

деген өлең шумағымен сөзді түйіндеген.

«Қалб» сөзін Әбул Қасым «тақаллуб», яғни, әрдайым ауысып, өзгеріп тұратын деген мағынада түсіндіріп, мынадай дәлел келтіреді: «Абдуллаһ ибн Омар Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Шын мәнінде адам баласының жүректері Рахманның екі саусағының арасында бір жүрек секілді. Ол қалағанынша өзгерте алады», — дегенін естіген. Әбу Убайда ибн Жарраһ Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Адам баласының жүрегі құстың жүрегіндей, күніне жеті мәрте өзгереді», — дегенін жеткізген. Олай болса жүрек көптеген сезімдердің орталығы болғандықтан, сезімдер жиі өзгеріп тұрады. Мұндай хәлдерді Әбул Қасымның «халисатул хақайк» еңбегінен көптеп кездестіруге болады. Әбул Қасым «жүрек» бабында «Жүрек бір қалта секілді. Егер оған иман толса, одан мейірімділік, олардың істеріне мән беру, жәрдем беру көрінеді. Егер оған нифақ (екіжүзділік) толса, одан кек, қызғаныш, жек көру, алдау, тәкаппарлық көрінеді» деген. Яғни бір жүректің бойында имандылық басым болса, мейірімділік, ал мұнапықтық басым болса, жек көрулік сезімдер пайда болады. Жүрек осы екі хәл арасында өзгеріп отырады деген сөз.

Сопы ғалымдар былай дейді: «Жүрек екі түрлі болады. Ауру жүрек, сау жүрек. Ауру жүрек — дұшпанның жүрегі. Құранда «олардың жүректерінде ауру бар» деп келеді. Сау жүрек Алланың сүйген пендесінде болады. Ол жайлы Құранда: «Раббысына аман-сау жүрекпен келгенде» деген. Олай болса, жүрек наукастық пен саулық, дұшпандық пен достық арасында өзгеріп тұрады.

«Тәфаккур» (терең ой) тақырыбында Лұкман Хақим: «Тәфаккур жасау жүректі нұрландырады. Тәфаккур арқылы жақсыны да жаманды да, пайданы да зиянды да көреді. Тәфаккуры жоқ жүрек қараңғылықта тұншыққан жүрекпен тең» десе, енді бір жерінде: «тәфаккур — ғапылдық пен надандыққа қарсы қорған» деп жүрек жаратылысқа ой салу, тәфаккур жасау арқылы нұрға бөленсе, ойланбау, ғапылдыққа салыну арқылы қараңғылыққа булығыады. Осылайша екі хәлдің арасында өзгеріп отырады.

Әбул Қасым «дүние» тақырыбында былай дейді: «Алла тағала Мұсаға былай деп аян берді: «Жүрегінде дүние құмарлық болмағанда ғана менің махаббатым жүрегіңе орнығады» деген. Осылайша жүрек дүниені яки Алланы жақсы көру арасында өзгеріп отырады.

Қорыта келгенде кеудеге қарағанда жүрек маңызды орын алады. Кеуде оның қорғаны іспетті. Ал «фуад» жүректің өзегі болғандықтан, Алланы таныту, білдіру және көру мекені қызметін атқарады. «Шағаф» — жүректің жалпы махаббат, ғашықтық сезімдерінің орталығы. Олай болса, жүректің өзі бірнеше қызметті атқаратын рухани жаратылыс. Оны тек бір қырынан ғана тану жеткіліксіз.

Жүректің танымдық қасиеті

Жүрек — қан мен жанды, иман мен ақылды тоғыстырады, ақылдың қателігін дұрыстайды. Ақыл шегіне жеткенде жүрек ақылдың орнын басып, шексіздікке жалғасады. Мәулана Жалаладдин Руми секілді көптеген сопылар Жәбірейіл періштені «ақлул әууәл» (алғашқы ақыл) деп атаған. Жәбірейіл періште миғраж оқиғасында рухани әлемнің бір деңгейіне жеткен кезде «Бұдан ары мен бара алмаймын» деген болатын. Ал жүрек көзі тереңге бойлаған Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) жалғыз өзі одан ары қарай жолын жалғастырып, Алланың құзырына көтерілді. Рухани жүрек кейде бес сезім мүшесі арқылы осы әлемге қатысты мәліметтерді білсе, кейде сезімді қажет етпестен мәләкут әлеміне бойлай жөнеледі. Бұған дәлел ретінде Әбул Қасым Пайғамбарымыздың (с.а.с.): «Егер шайтандар адам баласының жүрегіне бөгет жасамағанда, олар жүректерімен мәләкут әлеміне зер сала алатын еді» деген сөзін келтіреді. Әбул Қасымның бұл хадисті таңдауының себебі де Ғазалидан әсерленуінен болса керек. Өйткені Абу Хамид Ғазали да жүректің білім алуына шайтанның азғыруы бөгет болады, оны жою үшін Алланы зікір ету керектігін алға тартып: «Жүректің перделері ашылса адам, тағдыр кітапшасындағы мәліметтерді біледі» деп айтқан [2; 33, 34]. Еуропалық ғалым Паскаль жүрек функциясының шексіздігін мойындап: «Жүрек, геометрикалық нәрселерді түсінумен

қоса, шексіздікті түсіне алатын қабілеттің атауы» [12; 268] деген болатын. Адамның ақылы бес сезім ағзаларымен қабылдаған мәліметтерді түсінеді. Ал жүрек — физикалық заттардың артындағы шексіз метафизикалық мәселелерді білетін қабілеттің орталығы. Жүрек, ақыл мен бес сезім ағзаларының аса алмаған белестерінен асып иманды, мағрифатты, өз бойына қабылдайды [13; 232]. Әбул Қасым: «Жүрек — ол нақышталған тақтай. Нақыштары — ақыл, мағрифат, иман, иакин», — деген. Олай болса, жүрек – басшы, ақыл, мағрифат, иман және иакин ақиқаттары жүректі безендіруші сипаттар. Алайда адам баласына белгілі бір деңгейге жетелейтін ақылды, жүректен жоғары санайтындар жиі кездеседі. Олар ақылға аса мән беріп рационализм шырғауынан шыға алмағандар. Ислам философиясында адам санасының таным мәселесінде жаңылысудан арылып, күмәнсіздік, нақтылық хәліне жетуін «йакин», яғни, айқын таным дейді. Айқын танымда күмәндануға орын жоқ. Йакин немесе айқын таным — ойлау, теориялар, идея арқылы жасалған ғылымға қарама-қайшы, өйткені айқын танымда күмән, күдік болмайды. Ал теориялық, идеялық ойлау жүйелері ешқашан күдіктен арылған емес. Ал айқын танымда күмән, кемшілік жоқ. Сондықтан бүгінгі философияда «айқын таным» деп, сананың моральдық тіршілікте әр түрлі күмәнданудан ада болуды айтады. Бірақ бұл айқын таным дәлел арқылы емес, жүректегі иман нұры (куаты) арқылы игерілетін таным. Бұл жайлы С.Нұрмұратов бір сөзінде: «...ақыл — көбінесе күмәнданумен болады, ол «адамға тиімді-тиімсіз, пайдалы-пайдасыз» деген бағалау жүйесін ұсынады. Ақыл сенуді білмейді. Ақыл салыстырады, сараптайды, өлшейді, сыртқы құрылысын анықтайды, бірақ мәнге жете алмайды. Сондықтан сопылық дәстүр бойынша өмірде адамды қателестірмейтін негізгі күш жүректен шыққан сенім» [14; 96] деген болатын. Сол секілді Паскаль: «Дінде тек ақылды қолдану жеткіліксіз...» [15; 86, 87] десе, атақты жазушы Толстой: «...Барлық нәрсені жүрек арқылы үйрендім» дейді [16; 54]. Бұл айтылғандардан түсінетініміз жүректегі мәліметтің нақты болатындығы әрі жүрек негізгі илһәм көзі саналуында. Адамның иманды болуы да осы жүрегіндегі сеніміне байланысты. Иман концептісі — ең баста жүректе қалыптасатын әрі онда орнығып сезілетін нәрсе. Матуриди ақидасын ұстанушы Әбул Қасым иманға анықтама бергенде: «Иман — жүреппен растап, тілмен айту», — деп, иманның мекенін жүрек деп құптаған. Сондықтан имандағы ең басты нәрсе — жүректің мақұлдауы. Ислам тасаууында: Өлі жүрек, науқас жүрек, ғапыл жүрек, зікір етуші жүрек және ояу жүрек деп жүректегі сенімге қарай жүректің бес түрін атап көрсетеді. Өлі жүрек деп — Аллаға сенбеген, науқас жүрек деп — сенімінде күмәні бар, ғапыл жүрек деп — Аллаға сенсе де, кейде сенгендігін ұмытатын, зікір етуші жүрек деп — Алланы еске алушы жүректі, ояу жүрек деп — Аллаға толық иман келтірген жүректі айтады. Бұл айтылғандардан байқайтынымыз, танымға, иманға, сенімге байланысты жүрек атауларының өзгеретіндігі. Алланы мойындап, толық қабылдаған жүректі ояу жүрек деп атаған. Әбу әл-Қасым: «Барлық ақылы жоқ жүрек — өлі жүрек. Ол жүректер жануарлардың жүректеріндей», — деп, ақыл жүгіртпеуді өлі жүрекке, тіпті, ақылсыз хайуанның жүрегіне теңеген. Олай болса, иман — ақылға, ақыл иесіне тән ұғым. Өйткені жүрекке иманды қоятын арадағы дәнекер ол ақыл. Алланың бар һәм бір екендігін, бүкіл әлемнің жаратылуындағы сыр ақыл арқылы танылады. Сондықтан ойланбайтын, зер салмайтын, жаратылыстың мақсатын түсінуге тырыспайтын ақылсыз жүректі пайдасыз санаған. Мысалы, «Хаж» сүресінің 46-аятында: «...Олардың ақыл жүгіртпейтін жүректері бар...» деп, жүректі — «ойланбайтын ақыл» сипатында түсіндірсе, «Қаф» сүресінің 37-аятында: «Расында бұл үгіт-насихат, жүрегі барға пайда береді» делінеді. Осы аяттағы «жүрек» сөзінің мағынасын көптеген тәпсірші ғалымдар «ақыл» деп түсіндірген. Құран Кәрімде «жүрек» сөзі 132 рет қайталанғанымен, барлығы дерлік ақыл мағынасында қолданылған. Сондықтан Әбул Қасым: «жүрек» тақырыбында: «Жүрек — ол ақыл» деп жүректің ақылмен байланысын айтса [17; 241], енді бір жерінде «Ақыл — жүрекке қойылған нұр, жүрек осы нұр арқылы жаратылыстың ақиқатын түсінуге қабілетті болады»; «...жүрек ғайып нәрселерді арадағы дәнекермен, материалдық заттарды көру арқылы біледі...» [6; 270] деп жүрек пен ақылдың тығыз байланысын түсіндірген. Ал орыс ғалымы Александр Клизовский (1847–1942) болса, жүрек пен ақылдың бір-біріне мұқтаждығын түсіндіріп: «Жүрек нұрымен нұрланбаған ақыл, ақылмен сүйемелденбеген жүрек — жек көрінішті халде. Барлық нәрседе тепе-теңдік болуы керек. Теңдік және адам бойындағы барлық қабілеттер мен сезімдердің үйлесімді болуы өркениеттің негізгі мақсаты болып табылады. Заманымыздағы күйзеліс пен қайғылы жағдайдың болуы да осы ақыл мен жүректің бірікпеуінен», — деген [18; 71].

Олай болса, Алланың бар екенін түсіну ақылдың міндеті, алайда оны қабылдау-қабылдамау жүректің міндеті. Иmandылық та, күпірлік те жүректен орын алмақ. Жүрек — рухани сырлардың қайнар көзі. Жүрек ақылдың шеңберінен асып, метафизикалық әлемге бойлайтын адам бойындағы ерекше қасиет.

Жүректің сипаттары

Әбул Қасым жүректе төрт сипат болатындығын айтады. Оларды Луқман Хакимнің мына сөзімен түсіндіреді. «Жүрекке мына төрт сипат жиналған. Олар: жыртқыш аңның сипаты, жануардың сипаты, шайтани сипат, Раббани сипат. Жыртқыштың сипаты: ашу, жауластық, біреуді азаптау, мүлкін тартып алу, зұлымдық көрсету. Хайуандық сипат: шәһуат, қомағайлық және т.б. Шайтани сипат: кулық, айла, азғыру, жалған сөйлеу, біреуге зиянын тигізу. Раббани сипат: мейірімділік, қайырымдылық, жұмсақтық, жақсылық және игі іс». Қай сипат басым түссе, адам сол сипатқа ие болады. Жүректің осы төрт сипатын бейнелеп түсіндіруге тырысқан Абу Хамид Ғазали «Ихия» еңбегінде былай дейді: «Адамның жүрегінде Раббани, шайтани, жыртқыштық, хайуандық сипаттар бар. Бұлар адамның сыртқы терісі секілді. Шошқа, ит, шайтан, данагөй болып түрленіп көрінеді. Шошқа — шәһуаттың белгісі; Ит — жыртқыштықтың, ашудың белгісі; Шайтан — шошқаның шәһуатын, иттің ашуын қоздырушы; ал Данагөй — ақыл, яғни ол шайтанның айла-қулығын тоқтатушы» [19; 1357]. Егер жүрек хайуандық, шайтани сипаттардан арылса, адамның шынайы ниетіне қарай, бойына Раббани сипат қалыптасады.

Жүрек неден қатты әсерленсе, соған қарай бейімделеді. Және сол үшін барлық сезімін қолданады. Кейде сезім ақылға басым түсіп, оны ақылмен тоқтату мүмкін болмай жатады. Өйткені ниет пен қалаудың мекені болған жүрек адам ағзасының, бүкіл денесін басқарады. Әбул Қасым: «*Жүрек үш нәрсеге байланады. Дүниеге байланады, ақыретке байланады, Аллаға байланады*», — дей келе, бұл сөзін Сәһл ибн Абдуллаһтың: «*Алла ниеттің құбыласы, ниет жүректің құбыласы, жүрек дененің құбыласы, дене ағзалардың құбыласы, ағзалар дүниенің құбыласы*» деген сөзімен толықтырады. Бұл сөздерден адам баласының жүрегі ниетіне қарай өзгеріп отырады. Егер пенденің ниеті дүние болса, жүрек дүниеге байланады. Ал ниеті ақырет болса, жүрек ақыретке байланады. Осы аталмыш жүрекке жеке-жеке тоқталайық.

Дүниеге байланған жүрек

Дүниеге байланған жүрек түрлі сезімдерден айырылып, қаталдыққа, қатыгездікке бой алдырып кететіндіктен, оны өлі жүрек санаған. Бұл жүрек дүниені ақыреттен де, Алладан да артық жақсы көретін болады. Бұл жайында Әбул Қасым ғалымдардың мынадай сөздерін келтірген: «*Жүректің өлімінен сақ болыңдар*» дегенде біреулер «*жүрек неден өледі?*» деп сұрайды. Сонда: «*дүниеге тоймастықтан*», «*дүниеге тоймастық жүректі бауыздайтын қанжар іспетті*» деп айтылған», — дейді. Дүние, байлық адамды алдап арбайтын қызыл түлкі іспетті. Оны қанша қусаң да жеткізбейді. Осылайша ақырет өмірі мен Алланы ұмыттырады. Оны емдеудің шарасы ретінде Әбул Қасым мынаны ұсынады: «*Жүректі дұрыстаудың жолы: ашығу, түнде тұрып намаз оқу, азанда жалбарынып Алладан дұға тілеу*» десе, басқа жерде жүректі өлтіретін ғапылдық екенін атап өтеді. *Ойлану, тәфаккур жасау осы ғапылдықтан құтылудың жолы деп Луқман Хакимның: «Тәфаккур ол жүректің шамшырағы, онымен жүрек жақсыны да жаманды да, пайданы да зиянды да көреді. Барлық ойланбайтын жүрек, қараңғылық шырмауында», — деген сөзін келтірген. Өйткені жүрек ойланумен, ақыл жүгіртумен, Алланың жаратылысы жайлы тәфаккур жасаумен нұрланады. Олай болса, жүрек дүниенің шырмауынан ойлану, тәфаккур жасау, ақыл жүгірту, түнде тұрып намаз оқу, ораза тұту арқылы болмақ.*

Ақыретке байланған жүрек

Бұл жүректі жақсы әрі сау жүрек деп санайды. Алдыңғы жүрекке қарағанда, жұмсақтық пен мейірімділік басым. Ақырет азығы саналған құлшылықтарға мән береді. Бұл жүрек туралы Әбул Қасым былай дейді: «*Мына тоғыз сипат жүректі жібітеді: Құран оқу, түнгі намаз, жетімнің басынан сипау, науқасты зиярат ету, жаназаға еру, қабірлерді зиярат ету, қайтыс болғандарды еске алу, ақыретті жиі еске алатындармен бірге отыру, кедейлермен сәлемдесу*». Олай болса, бұл амалдар ақыретін ойлаған адам үшін жасалуы керек болған ғибадаттар.

Аллаға байланған жүрек

Аллаға құштар болған жүрек. Әбул Қасым «шауқ» тақырыбында Рабианың мына сөзін келтіреді: «Аллаға ант етейін, мен тозақтан қорыққандықтан яки жәннатты қалағандықтан, құлшылық етпеймін. Мен Аллаға деген махаббат, құштарлығым үшін құлшылық етемін», — дейді. Мұнда тек Алламен бір болуға құштар болған жүрек туралы айтылады.

Олай болса, жүрек түрлі сипатта болады. Жүрек хайуандық, жыртқыштық, шайтани сипаттарда болу арқылы өлі жүрекке айналады. Ал Аллаға, ақыретке байлану арқылы жанды, тірі жүрекке айналады. Ал тірі жүректің азығы — намаз, ораза және тәфаккур.

Сөз соңында жүрек — Алланың ерекше жаратқан жаратылысы. Оны түсінудің немесе түсіндірудің шегі жоқ. Өйткені жүрек шексіз. Жүрек тазалықты қажет етеді. Ол кейде шайтани азғыруларға ұшырайтын «судур» болса, кейде жақсыдан жаманға, иманнан күпірлікке ауысатын «қалб» болады. Тақуалықпен тазарып, иман күші нығайса, Алланың дидарын көретіндей «фуадқа» айналып, Аллаға деген ғашықтық пен махабат осы жүреkte орын алады.

Олай болса, түпкі жаратылысы кемел болған адам баласы және оның кеудесіндегі жүрегі барынша азғындық сезімдерден арылып, аталмыш кемел сипаттарға ие болып, жаратылысына сай ғұмыр кешуі үшін — жүректі таза қалпында сақтап оған ерекше мән беру керек. Себебі адамды адам қалпында сақтайтын — жүрек.

Әдебиеттер тізімі

- 1 *Мутчалы С.* ал-Муғжам Ал-Арабиал-хадис. — Стамбул: Дағыржық, 1995. — 1023 б.
- 2 Құран Кәрім қазақша түсіндірмелі аударма. — Медине, 1991. — 604 б.
- 3 *Журжани Ш.А.* Китаб ат-Тарифат. — Бейрут: Мактабагу Любнан, 1995. — 228 б.
- 4 *Ғазали Абу Хамид.* Ихия улум ад-дин. — Бейрут: Дарул маариф, 1990. — III-т. — 1020 б.
- 5 *Ғазали Абу Хамид.* Маарижул-Кудус фи мадариж марифа ан-нафс. — Бейрут: Дарул афақ джадид, 1975. — 207 б.
- 6 *Ал-Фараби (ал-Фариabi) Абул Қасым Махмуд ибн Ахмад.* Халисат ал-хақайк лима фиһи мин асалиби ад-дақайк. Сулеймание кітапханасы. — № 276. — Стамбул. — 406 б.
- 7 *Фрагер Р.* Kalp nafs ve ruh / Түрік тіліне ауд.: Ибрахим Капаклыкая. — Стамбул: Геленек, 2011. — 237 б.
- 8 *Ар-Рағыб ал-Исфакхани.* Муфрадату ал-фаз ал-Куран. — Дамаск: Карул калам, 1996. — 1015 б.
- 9 *Хаким Турмизи.* Баян ал-фарк байнас-Садри уал-қалби уал-фуади уал-лубби. — Иордания: Ал-фикр ислами, 2009. — 232 б.
- 10 *Калабази Абу Бакр Мұхаммад ибн Исхақ.* Dogus devrinde tasavvuf taarruf /Түрік тіліне ауд. Сулеймен Улудағ. — Стамбул: Dergah yayinlari, 2013. — 296 б.
- 11 *Абу Наср Абдуллаһ ибн Али Сарраж ат-Туси.* Ал-Лума Аммар Заки ал-Баруди. — Каир: Мактаба тауфикия, 1986. — 646 б.
- 12 *Мустафа Өздамар.* Тасаууфта темел каврамлар узеріне гөніл риваеті. — Стамбул: Кырк кандил, 2012. — 496 б.
- 13 *Diyanet İslam Ansiklopedisi / Uludag S.* — XXIV vol. — Стамбул: Kalb, 2000. — 299 б.
- 14 *Нұрмұратов С.* Рухани құндылықтар әлемі: әлеуметтік-философиялық талдау. — Алматы: ҚР Философия және саясаттану институты, 2000. — 180 б.
- 15 *Blaise P.* Dusunceler/түрік тіліне ауд. Фатхи Южел. — Ankara: Say yayinlari, 1942. — 87 б.
- 16 *Rolland R.* Tolstoyun yasami./түрік тіліне ауд. Тахсин Южел. — Стамбул: Yari kredi yayinlari, 1995. — 150 б.
- 17 *Шуһаб ад-дин Мұхаммад ибн Ахмад.* Ал-Мустатриф фи кулли фанни мустазриф. — II-т. — Бейрут: Любнан, 1986. — 780 б.
- 18 *Клизовский А.И.* Основы миропонимания Новой эпохи. — М.: Эксмо, 2010. — 880 б.
- 19 *Абу Хамид Ғазали.* Ихия улум ад-дин. — VIII-т. — Каир: Дарул шағб., 2001. — 470 б.

Б.З.Авад, К.С.Ержан, Н.С.Анарбаев

Трактат Абул Касым аль-Фараби (аль-Фариabi) о понятии «сердце»

В статье рассмотрено понятие «сердце», которое регулирует кровь и душу, веру и разум, исправляет ошибки разума. Задача разума, отмечено авторами, — понять бытие, а задача сердца — принимать это или отклонять. В сердце имеется вера и ересь, оно источник духовного мира, чувство, которое помогает человеку понять метафизический мир. В статье приведены взгляды и мнения исламских ученых на понятие «сердце». Чтобы понять, для чего создан человек и жить по настоящему, он должен избавиться от плохих чувств, т.е. очистить свое сердце, потому что он является Человеком благодаря сердцу. На основе трактата Абул Касым Махмуд ибн Ахмед Имад ад-дин ал-Фараби (аль-Фариabi) авторами раскрыто преимущество сердца (над разумом) и показана связь его с душой.

B.Z.Avad, K.S.Yerzhan, N.S.Anarbayev

The concept of heart in the Abul-Kasim al-Farabi (al-Faryabi)

This article discusses the concept of «heart», which regulates the blood and soul, faith and reason corrects the errors of the mind. A task of mind- understand existence, and the problem of heart-take it or reject. In the heart there is faith and heresy. Heart — the source of the spiritual world. Heart- is a feeling which helps a person to understand the metaphysical world beyond the mind. It also provides the views and opinions of Islamic scholars on the concept of «heart». To understand why it was created and live in the present, one must get rid of bad feelings, that is, to cleanse his heart. Man is man through the heart. Also refers to the superiority of the heart over the mind and the connection with the soul on the basis of a treatise by Abul Kasim Mahmud Ahmed Ibn Imad ad-Din al-Farabi (Al-Faryabi).

References

- 1 Mutchali S. *Al-Mugcam al-arabia al-Hadis*, Istanbul: Dagircik, 1995, 1023 p.
- 2 *Translation of the Meanings of the noble Quran in the Kazakh Language*, Madina, 1991, 604 p.
- 3 Curcuni Sh.A. *Kitab at-Tarifat*, Beyrut: Maktabatu Lubnan, 1995, 228 p.
- 4 Gazali Abu Hamid. *Ihya ulum ad-Din*, III, Beyrut: Darul maarif, 1990, 1020 p.
- 5 Gazali Abu Hamid. *Maaricul Kudus fi madaric marifa an-Nafs*, Beyrut: Darul afak zhadid, 1975, 207 p.
- 6 al-Fariyabi Abul Kasim Mahmud ibn Ahmad. *Halisat al-Hakaik lima fih min asalib ad-Dahaik. Sulaymaniya*, 276, Istanbul, 406 p.
- 7 Frager R. *Heart, Self and Soul*, transl. into Turkish Ibrahim Kapaklikaya, Istanbul: Gelenek, 2005, 237 p.
- 8 Ar-Ragip al-Isfahani. *Mufradat al-Fazil Kuran al-Karim*, Damask: Karul qalam, 1996, 1015 p.
- 9 Hakim Tirmizi. *Baynul fark baynas Sadri ual-kalbi ual-fuadi ual-lubbi*, Jordan: Al-fikr islami, 2009, 232 p.
- 10 Kalabazi Abu Bakr Muhammad ibn Ishak. *Kitab al-taaruf li-madhab ahl al-tasawwuf, transl. into Turkish: SuleymenUludag*: Dergah yayinlari, 2013, 296 p.
- 11 Abu Nasr Abdullah ibn Ali Sarrac at-Tusi. *Al-Luma/Ammar Zaki al-Barudi*, Kahire: Maktabatul Taufikiya, 1986, 646 p.
- 12 Mustafa Ozdamar. *Tasavvufta temel kavramlar uzerine gonul rivayeti*, Istanbul: Kirk kandil, 2012, 496 p.
- 13 Religious Islamic Encyclopedia, *Uludag S., XXIV*, Istanbul: Kalb, 2000, 299 p.
- 14 Nurmuratov S. *Ruhani kundilikter alemi: aleumettik filosofiyalik taldau*, Almaty: RK Institute of Philosophy and Political Science, 2000, 180 p.
- 15 Blaise P. *Thoughts*, transl. into Turkish: Fathi Yucel. Ankara: Say yayinlari, 1942, 87 p.
- 16 Rolland R. *The Life of Tolstoy*, transl. into Turkish Tahsin Yucel, Istanbul: Yapi kredi yayinlari, 1995, 150 p.
- 17 *Shihab ad-din Muhammad ibn Ahmad*. *Al-Mustatrif fi kulli fanni mustazrif*, II, Beyrut: Lubnan, 1986, 780 p.
- 18 Klizovskii A.I. *Fundamentals of the New Age worldview*, Moscow: Eksmo, 2010, 880 p.
- 19 Abu Hamid Gazali. *Ihya ulum ad-din*, VIII, Kahire: Darul shagp, 2001, 470 p.